

УДК 346.32

Андрій Апаров,

докт. юрид. наук, доцент,
завідувач кафедри господарського та транспортного права
Київської державної академії водного транспорту
імені гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного

Олег Онищенко,

асистент кафедри господарського та транспортного права
Київської державної академії водного транспорту
імені гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного,
аспірант
Класичного приватного університету

ЮРИДИЧНА ПРИРОДА ПОНЯТТЯ ГОСПОДАРСЬКОГО ДОГОВОРУ: ОГЛЯД НАУКОВИХ І НОРМАТИВНИХ ПІДХОДІВ

У статті розглядається питання юридичної природи поняття господарського договору та надається його загальна юридична характеристика з точки зору теорії національного права та законодавства України.

Ключові слова: договір, господарський договір, правочин, зобов'язання, документ, юридичний факт.

Постановка проблеми. Станом на тепер питання юридичної природи поняття договору загалом, а також господарського договору як його різновид залишається досить складним та багатоаспектним у юридичній науці. Тематиці правової характеристики договору та господарського договору присвячується достатня увага правових експертів, хоча при цьому й відсутні єдині уніфіковані підходи. З огляду на вказане, видається корисним і необхідним здійснити узагальнення наявних у теорії національного права та законодавства підходів до розуміння відповідних правових явищ – таку спробу зроблено авторами у цій роботі.

Отже, розпочати огляд розглядуваного в цьому дослідженні питання варто з виявлених у юридичній літературі справедливих тверджень про те, що кодифікація господарського законодавства України надала потужного імпульсу розвитку сучасної теорії господарського договірної права як одного з ключових інститутів господарського права, а закріплення у Господарському кодексі України загальних положень про господарські зобов'язання та господарські договори, а також норм про договори в окремих галузях господарювання стало суттєвим кроком у наданні системності нормам численних актів законодавства, якими регулюються господарські договірні відносини [1, с. 529].

Поняття договору має досить складну та різноаспектну юридичну природу. Насамперед слід вказати, що, як випливає з ч. 2 ст. 202 Цивільного кодексу України [2, ст. 461] (далі – ЦК України), договір є дво- чи багатостороннім правочинном. При цьому відповідно до цієї ж статті ЦК України правочинном є дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

З аналізу змісту наведеного легального визначення правочину логічно випливають його характерні ознаки, а саме:

– правочин за своєю сутністю полягає у вчиненні певних дій особою, а тому, як вважається, це вольовий та свідомий юридичний акт;

– правочин спеціально спрямований на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків;

– правочин – це правомірна дія, оскільки, по-перше, він окреслений нормами закону, а по-друге, спрямований на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків, що вже виключає його «неправомірність». Крім того, як уявляється, саме поняття «правочин» сконструйоване шляхом поєднання слів «право» та «чинити» («правочин» = «чинити право»).

За своєю юридичною природою правочини є юридичними фактами, а тому, відповідно

но, вони є тими підставами, що породжують, змінюють та припиняють правовідносини.

Правочини можуть бути односторонніми, для вчинення яких повною мірою достатньо волевиявлення лише однієї особи, та дво- чи багатосторонніми, для вчинення яких відповідно вимагається волевиявлення двох чи більше осіб. При цьому слід зазначити, що останні види правочинів (дво- чи багатосторонні) іменуються договорами.

Осмилюючи поняття договору, не можемо залишити без уваги справедливі твердження С. Я. Вавженчука про те, що договір урегульовує суспільні відносини, які при цьому не втрачають свого фактичного змісту, а лише трансформуються, набуваючи додаткової властивості. Більше того, значення договору, як зазначає цей науковець, все більше зростає, оскільки він допомагає усувати прогалини у праві, врегульовуючи ті суспільні відносини, які не врегульовані законодавством [3, с. 11].

З одного боку, договір є досить універсальним поняттям, адже його конструкція знаходить своє застосування в різних галузях права та законодавства. З огляду на цю характерну особливість договору, О. А. Беляневич у своїх дослідженнях цілком справедливо зазначає, що сам термін «договір» виступає науковою абстракцією, узагальненням вищого рівня, яке конкретизується в кожній галузі на рівні окремих інститутів (субінститутів) [4, с. 12]. В. С. Мілаш з цього приводу пише: «...сьогодні низка галузей та підгалузей права містить у своєму правовому інструментарії означений правовий засіб. ... незважаючи на відмінності між різногалузевими договірними конструкціями, договір, як загально-правовий засіб регулювання суспільних відносин, має єдиний «стрижень» (наявність такого спільного «стрижня» є особливістю будь-яких загально-правових конструкцій, що використовуються у різних галузях права)» [5, с. 21, 23].

З іншого боку, поняття договору є досить складним та різноаспектним. У цьому ключі слід вказати на те, що загалом у юридичній науці договір розглядається виходячи з кількох його правових сутностей, зокрема: як правочин (угода); як зобов'язальне правовідношення; як підстава виникнення зобов'язання (як юридичний факт); як документ про фіксацію укладення угоди (правочину) та/або документ, у якому встановлено факт встановлення зобов'язального правовідношення. При цьому слід згадати, що правочини за своєю юридичною природою також є юридичними фактами, а тому розуміння договору як підстави виникнення зобов'язання (як юридичного факту) збігається з розумінням договору як правочину.

Окреслена різноманітність підходів до розуміння поняття договору об'єктивно віддзеркалює багатогранність цієї категорії, слугує підтвердженням комплексності юридичної природи поняття «договір», яка полягає у різновекторності. При цьому доречно вказати, що в юридичній літературі окреслені теорії розуміння договору інтерпретуються по-різному.

Так, С. Я. Вавженчук, розглядаючи наукові підходи до розуміння поняття договору, справедливо зазначає, що в теорії цивільного права договір можна розглядати з трьох точок зору: по-перше, як підставу виникнення правовідношення; по-друге, як саме правовідношення, яке виникло із цієї підстави; по-третє, як форму, якої відповідне правовідношення набуває. Окремо, як зазначається, виділяється змішаний науковий підхід, який об'єднує окремі ознаки зазначених точок зору [3, с. 11].

На думку В. С. Мілаш, сьогодні у правовій науці чітко виокремлюються чотири основні теорії договору, які намагаються розкрити сутність означеної юридичної конструкції: 1) «угодницька теорія» (договір – це угода сторін про встановлення, зміну чи припинення прав та обов'язків); 2) «зобов'язальницька теорія» (договір отожднюється з договірними зобов'язаннями); 3) «теорія обіцянки (promise)» (договір – це обіцянка або набір обіцянок, на які може поклатися контрагент); 4) «актова теорія» (договір – це сумісно здійснені відокремлені волевиявлення двох або більше управнених суб'єктів права, які спрямовані на регулювання поведінки цих та/або інших суб'єктів і якими встановлюється на підставі реальної або припущеної згоди правовий результат – правовий акт) [5, с. 21, 23].

Так чи інакше, з огляду на багатозначне трактування поняття договору в юридичній науці, не можемо не погодитися з твердженнями С. Я. Вавженчука, висловленими у контексті огляду цим науковцем правової природи цивільно-правового договору, про те, що договір слід сприймати як складне багатогранне правове явище, і наявні різнобічні наукові підходи до розуміння конструкції договору є лише окремими його гранями, які тим чи іншим чином намагаються розкрити багаторівневу юридичну природу договору [3, с. 18-19].

Оскільки у ч. 7 ст. 179 Господарського кодексу України [6, ст. 462] (далі – ГК України) законодавець встановлює, що господарські договори укладаються за правилами, встановленими ЦК України з урахуванням особливостей, передбачених ГК України, іншими нормативно-правовими актами щодо

окремих видів договорів, то слід згадати і про визначення договору, наведене у цьому акті цивільного законодавства. Так, у ч. 1 ст. 626 ЦК України [2, ст. 461] договір розглядається як домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Цікаво, що у схожому розумінні своєї природи тлумачиться договір і у чинному ГК України: зокрема, у ст. 180 ГК України законодавець розкриває поняття змісту договору через призму категорії умов договору, які визначаються угодою його сторін, спрямованою на встановлення, зміну або припинення господарських зобов'язань. Такі підходи інколи можна зустріти і в юридичній літературі, коли поняття господарського договору відображається в контексті поняття домовленості, яка спрямовується на встановлення, зміну або припинення господарських прав та обов'язків у сфері господарювання [7, с. 300].

На відміну від легального визначення договору, що наведене законодавцем у ЦК України, в юридичній літературі трапляються більш змістовні та коректніші визначення цього поняття.

Приміром, С. М. Бервено досить переконливо визначає договір (у контексті цивільно-правового договору) як правомірний правочин (правомірна угода) взаємоузгодженої волі двох і більше сторін, спрямованої на виникнення, зміну або припинення прав та обов'язків у формі зобов'язального правовідношення та на врегулювання відносин між цими сторонами шляхом закріплення цих прав та обов'язків, як правило, у формі відповідних умов договору, у визначеній законом формі [8, с. 210-211].

В. С. Мілаш наводить визначення договору (як правового акта) як здійсненого у необхідній формі акта згоди двох або більше управнених суб'єктів (сторін договору), спрямованого на індивідуальне регулювання поведінки між ними, а в окремих випадках також їхніх взаємовідносин з іншими суб'єктами права, завдяки якому досягаються необхідні правові результати:

– встановлення мікронорм (індивідуальних правил поведінки, що походять від самих учасників суспільних відносин та є проявом автономії волі сторін);

– створення цілісної моделі поведінки (усієї сукупності прав та обов'язків) сторін договору шляхом інтеграції мікронорм та юридичних норм;

– виникнення галузевих правовідносин зобов'язального, а іноді й речового та/або організаційного (загальноцільового) характеру [5, с. 35]. При цьому варто зазначити, що вказаний науковець подібним чином конструює

і визначення господарського договору (відповідне визначення наведене далі).

У ст. 174 ГК України визначено, що господарські зобов'язання можуть виникати, серед іншого, з господарських договорів та інших угод, передбачених законом, а також з угод, не передбачених законом, але таких, які йому не суперечать. У такій площині господарський договір розглядається саме як підстава (юридичний факт), з якою пов'язується виникнення насамперед зобов'язальних, а також інших видів правовідносин. Між тим, слушною є думка В. С. Мілаш, яка вказує, що виникнення як зобов'язальних, так і інших видів правовідносин є тільки результатом етапів укладення чи виконання договору, сутністю якого є взаємна згода сторін щодо встановлення правил їхньої поведінки у тій чи іншій сфері суспільних відносин, дотримання яких націлено на досягнення потрібних правових та/або економічних результатів, які у низці випадків об'єктивуються у набутті управленою стороною речових, виняткових або інших прав [5, с. 27].

Як і в ситуації з поняттям договору, в юридичній літературі трапляються різноманітні за своїм навантаженням щодо змісту та обсягу визначення поняття господарського договору, зокрема:

– акт згоди суб'єктів господарського права, спрямований на індивідуальне регулювання їхньої поведінки під час організації та (або) здійснення господарської діяльності, завдяки якому досягаються необхідні правові результати: установлення мікронорм (індивідуальних правил поведінки, що походять від самих учасників суспільних відносин та є проявом автономії волі сторін); створення цілісної моделі поведінки (усієї сукупності прав та обов'язків) сторін договору шляхом інтеграції мікронорм та юридичних норм; виникнення господарських правовідносин зобов'язального, а іноді й речового або загальноцільового організаційного характеру [9, с. 297];

– домовленість суб'єкта господарювання з іншим учасником (учасниками) відносин у сфері господарювання, спрямована на встановлення, зміну або припинення їхніх прав та обов'язків у сфері господарювання [7, с. 300];

– засноване на згоді сторін і зафіксоване у встановленій законом формі зобов'язання між суб'єктами господарювання, суб'єктами організаційно-господарських повноважень, негосподарюючими суб'єктами – юридичними особами, змістом якого є взаємні права і обов'язки сторін у галузі господарської діяльності [4, с. 61-62];

– зафіксовані в спеціальному правовому документі на підставі угоди зобов'язання учасників господарських відносин (сто-

рін), спрямовані на обслуговування (забезпечення) їх господарської діяльності (господарських потреб), що ґрунтуються на оптимальному врахуванні інтересів сторін і загальногосподарського інтересу [10, с. 278];

– дво- чи багатостороння домовленість суб'єктів підприємницької діяльності, скерована на реалізацію підприємницьких цілей у сфері підприємницької діяльності (примітка авт.: визначення наведено у контексті розуміння приватноправового підприємницького договору). При цьому зазначається, що наведені ознаки не поширюються на адміністративний (публічний) підприємницький договір. Як підсумок, зазначається, що підприємницький договір – це комплексний правовий інститут, у рамках якого поєднуються норми приватноправових та публічних засад, з огляду на що стверджується, що підприємницький договір являє собою міжгалузеве (комплексне) поняття [11, с. 189];

– правовий інструмент, який пов'язує підприємця (господарника) із зовнішнім світом, дозволяє йому отримувати прибуток від передачі свого майна в користування іншим особам, продажу товарів, виконання робіт чи надання послуг [12, с. 237].

Господарські договори наділені своїми специфічними характерними ознаками, що вирізняють цю юридичну категорію від договорів у інших галузях права. Виходячи зі змісту наукових напрацювань із цього приводу, назвемо такі ознаки:

– особливий суб'єктний склад (суб'єкти господарювання; в окремих випадках – суб'єкти організаційно-господарських повноважень, негосподарюючі суб'єкти – юридичні особи тощо);

– пов'язаність господарською метою (спрямованість на досягнення певних господарських результатів, зазвичай, хоч і не виключно, комерційних);

– поєднання майнових та організаційних елементів;

– наявність особливих підстав укладення, змісту тощо;

– наявність та необхідність врахування публічних інтересів;

– обмеженість принципу свободи договору [10, с. 277-278; 7, с. 299-300].

У найбільш загальному плані можна стверджувати, що об'єктами (у вузькому розумінні) господарських договорів виступає товар, тобто продукція, роботи та послуги. Разом із тим варто зазначити, що питання розуміння об'єкта (предмета) договору до сьогоднішнього дня залишається досить спірним у юридичній науці.

Окремо слід акцентувати увагу на тому, що господарським договорам певною мірою влас-

тивий публічний характер і, як наслідок, часте обмеження свободи договору, яка, приміром, має місце у цивільних правовідносинах. Зазначене пов'язується насамперед з особливостями сфери застосування господарських договорів – сферою господарювання, якій, серед іншого, властивий публічний характер.

З приводу зазначеного доречно згадати твердження С.С. Занковського про те, що для підприємницьких договорів характерна наявність двох сторін – публічно-правової та приватної. При цьому якщо в рамках останньої (приватної) підприємець не обмежений і може діяти більш або менш вільно, то в рамках першої (публічно-правової) він вимушений суворо дотримуватися низки обов'язкових вимог [12, с. 232].

Однак зазначене не означає повне обмеження свободи договору в економічній сфері, хоча і має місце часткове «звуження» її меж у визначених законом випадках. У доктринальних джерелах у цьому зв'язку міститься таке: «Принцип свободи договору в сучасних ринкових умовах господарювання не може претендувати на абсолютний характер, зважаючи на диспропорцію (нерівність) договірних можливостей суб'єктів господарювання. Засади регулювання договірних відносин, встановлені ГК України, не конфліктують із цивілістичним принципом договірної свободи, а доповнюють, конкретизують його відповідно до особливостей сфери господарювання. Відповідно, при розгляді господарського спору, що виник з договірних/переддоговірних відносин, суд має застосовувати принцип свободи договору в усіх тих випадках, коли сторони змоделивали свої відносини на власний розсуд, не порушивши при цьому нормативні заборони або позитивні зобов'язування» [1, с. 541-542].

Висновки

З огляду на вказане вище, слід наголосити на тому, що до сьогоднішнього дня питання розуміння господарського договору, як і договору загалом, є досить складним та багатоаспектним у юридичній науці. Зазначене пов'язується насамперед зі складною та різноаспектною юридичною природою цього правового явища, яка полягає в тому, що договір розглядається виходячи з кількох його правових сутностей, зокрема: як правочин (угода); як зобов'язальне правовідношення; як підстава виникнення зобов'язання (як юридичний факт); як документ про фіксацію укладення угоди (правочину) та/або документ, у якому встановлено факт встановлення зобов'язального правовідношення.

З іншого боку, договір є досить універсальним поняттям, адже його конструкція

знаходить своє застосування в різних галузях права та законодавства, у т. ч. в теорії господарського права та положеннях чинного господарського законодавства України. А вже це, у свою чергу, сприяє забезпеченню договором належного й ефективного регулювання відносин між його сторонами з урахуванням їхніх інтересів.

Список використаних джерел:

1. Правова доктрина України: у 5-ти т. / [Ю. С. Шемшученко, А. П. Гетьман, В. І. Андрейцев та ін.] ; за заг. ред. Ю. С. Шемшученка – Х. : Право, 2013. – Т. 4: Доктринальні проблеми екологічного, аграрного та господарського права. – 848 с.
2. Офіційний вісник України. – 2003. – № 11.
3. Вавженчук С. Я. Договірне право : навчальний посібник / С. Я. Вавженчук. – К.: КНЕУ, 2011. – 585 с.
4. Беляневич О. А. Господарське договірне право України (теоретичні аспекти) : монографія. – Юрінком Інтер, 2006. – 592 с.
5. Перспективи модернізації договірних правовідносин у сфері господарювання : монографія /

В. С. Мілаш; Харк. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. – Х.: ХНУМГ, 2014. – 227 с.

6. Офіційний вісник України. – 2003. – № 11.

7. Щербина В. С. Господарське право : підручник / В. С. Щербина. – 6-те вид., перероб. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2013. – 640 с.

8. Цивільне право України. Особлива частина : підручник / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової, Р. А. Майданика. – 3-тє вид., перероб. і допов. – К.: Юрінком Інтер, 2010. – 1176 с.

9. Мілаш В. С. Господарське право: Курс лекцій : у 2-х ч. / В. С. Мілаш – Х.: Право, 2008. – Ч. 1. – 496 с.

10. Вінник О. М. Господарське право : навчальний посібник / О. М. Вінник – 2-ге вид., змін. та доп. – К. : Правова єдність, 2009. – 766 с.

11. Бельх В. С. Правовое регулирование предпринимательской деятельности в России : монография (изд. стереотипное) / В. С. Бельх – М.: Проспект, 2010.

12. Предпринимательское (хозяйственное) право : учебник / Н. Н. Вознесенская [и др.]; под ред. В. В. Лаптева, С. С. Занковского; Рос. акад. наук, Ин-т государства и права, Академ. правовой ун-т. – М.: Волтерс Клувер, 2006. – 560 с.

В статье рассматривается вопрос юридической природы понятия хозяйственного договора и представляется его общая юридическая характеристика с точки зрения теории национального права и законодательства Украины.

Ключевые слова: договор, хозяйственный договор, сделка, обязательства, документ, юридический факт.

In the article considered the legal nature of the concept of economic agreement (contract) and provided its overall legal characterization from the viewpoint of the national law and the legislation of Ukraine.

Key words: contract (agreement), economic (business) contract, transaction (deal), obligation (commitment), document, legal fact.

